

Ἔχουν ἐκδοθῆ ὡς τώρα 24 ὀγκώδεις τόμοι, χωρὶς νὰ ἔχουν περιλάβῃ ἀκόμη ὅλα τὰ ὑπομνήματα. Ἡ ἔκδοσις ἀποτελεῖ μνημειῶδες ἔργο. Μέσα στὶς σελίδες του κρύβει τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ μόχθο δεκαπέντε αἰώνων, ἀφάνταστο πλῆθος ἀπόψεων, ἐλιγμῶν, ἀναζητήσεων, προβλημάτων, πού, ὅπως εἶπαμε, δὲν ἀποβλέπουν μόνο στὴν ἀναζήτηση τοῦ ὀρθοῦ νοήματος τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναζήτηση τοῦ ὀρθοῦ.

II

Θὰ προχωρήσωμε τώρα σὲ μερικοὺς ἀντιπροσωπευτικοὺς ἐκπροσώπους τῆς Βυζαντινῆς φιλοσοφίας καὶ θὰ ἀναζητήσωμε σ' αὐτοὺς τὰ στοιχεῖα πού ἐκφράζουν τὸ νόημα πού εἶχε γι' αὐτοὺς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν τυχόν πρωτότυπη φιλοσοφικὴ κίνησις στὴν ὁποία ἀφορμήθησαν ἀπ' αὐτούς.

Πρῶτος σταθμὸς μας θὰ εἶναι, αὐτὸς πού συχνὰ ἀναφέραμε ὡς τώρα ὁ Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος (ἕως αἰώνας) ἢ γραμματικός, σοφὸς δηλαδὴ, λόγιος· ὁ ἐθνικὸς αὐτὸς Ἀλεξανδρινός, ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀμμωνίου τοῦ Ἑρμείου, —γνωστοῦ ὑπομνηματιστῆ τοῦ Ὀργάνου τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ μαθητῆ τοῦ Πρόκλου, — πού προσῆλθε στὸ Χριστιανισμό.

Ὁ Φιλόπονος ἦταν ἄνθρωπος μὲ ἔντονα ἐπιστημονικὰ διαφέροντα καὶ συνέχισε τὶς ἔρευνες καὶ μελέτες του σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Πολλὲς ἀπόψεις του στὴ φυσικὴ καὶ μάλιστα τὴ θεωρία του γιὰ τὴν κίνησις τὶς ἀσπάζθησαν ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες στὴ Δύση καὶ προκάλεσαν ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον καὶ στοὺς μετὰ τὴν Ἀναγέννησις χρόνους. Ἔργα του ἔπειτα πού ἀναφέρονταν σὲ θετικὲς γνώσεις (γεωγραφία, φυσικὴ κ. ἄ.) ἦταν σχολικὰ ἐγχειρίδια στὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ καὶ στὴ Δύση ὡς τὸ 18^ο αἰῶνα. Τὸν ἴδιο καιρὸ οἱ νεοπλατωνικοὶ μετὰ τὸν Πλωτῖνο, ὅπως ὁ Ἰάμβλιχος καὶ ὁ Πρόκλος, δέχονταν στὴ ζωὴ τους καὶ στὴ φιλοσοφία τους κάθε μαγεία καὶ μαντεία. Ἔβλεπαν τὸν ἑαυτό τους πιότερο σὰν ἱερεῖς λατρείας, θεουργοὺς, παρὰ σὰ φιλοσόφους. Ἀηδιασμένος, φαίνεται, ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα αὐτὴ τῶν ἐθνικῶν προσέρχεται ὁ Φιλόπονος στὸ Χριστιανισμό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς τοῦ προσφέρει πιὸ στερεὸ ἔδαφος καὶ γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ καὶ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ του σκέψις. Μ' ἄλλα λόγια, ὅτι οἱ μεταφυσικὲς θέσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ διαρθρώνουν ἕνα σύμπαν πού ἀνταποκρίνεται καλύτερα στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐκλογίκεψις. Αὐτὰ προϋποθέτουν βέβαια ὅτι ὁ Φιλόπονος, χριστιανὸς πιά, αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἐλεύθερονὰ ἀναζητήσιον στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου τὴ λογικὴ σχέση.

Τὶς ἀπόψεις του, πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, τὶς βρίσκομε κυρίως στὰ

δύο μεγάλα έργα του τὰ θεολογικά καὶ φιλοσοφικά μαζί, μὲ τὸν τίτλο «περὶ τῆς τοῦ κόσμου αἰωνιότητος» τὸ ἓνα, καὶ «περὶ τῆς τοῦ κόσμου δημιουργίας» τὸ ἄλλο. Τὸ πρῶτο ἀποτελεῖ πολὺ ἐνδιαφέροντα ἔλεγχο τῶν ἀπόψεων τοῦ Προκλου, ποὺ εἶχε παρουσιάσει μὲ νέα ἐπιχειρήματα τῆ θέσης τῶν ἐθνικῶν φιλοσόφων. Χαιρόμαστε σ' αὐτὸ τὸ ἔργο τὸ ἐλεύθερο βάδισμα τοῦ λόγου, ποὺ ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματά του ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἐπιστήμης, ὄχι τῆς θεολογίας. Μιλᾷ ὁ σοφὸς φυσικός. Στὸ βάθος βέβαια βλέπομε ὅτι διέπεται ἀπὸ τὴν πίστη στὴ Γένεση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὰ ἐπιχειρήματά του ὅμως θέλει νὰ εἶναι ἐπιστημονικά καὶ τὰ παίρνει ἐλεύθερα, ὅπου τὰ βρίσκει ἱκανοποιητικά καὶ ὁρθά. Τὸ δεύτερο ἔργο ἀναπτύσσει τὴ χριστιανικὴ θέση γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου.

Θὰ ἀρκεσθοῦμε σὲ μερικὰ χαρακτηριστικὰ ἐπιχειρήματά του. Ἄν, λέγει, ὁ κόσμος ἦταν αἰώνιος, θὰ εἶχαμε τότε τὸ ἄπειρο «ἐνεργεία» καὶ θὰ μπορούσαμε φυσικά νὰ τοῦ δώσωμε καὶ ἓνα ἀριθμὸ, πράγμα ἀδύνατο· ἄτοπη λοιπὸν ἢ αἰωνιότητα τοῦ κόσμου. Χρησιμοποιεῖ, ὅπως βλέπομε, ἀριστοτελικά ὄπλα ἐναντίον τῆς ἀριστοτελικῆς θέσεως. Δὲ συμφωνεῖ ἔπειτα μὲ τὸν Πρόκλο ὅτι κάθε μορφή ἐνεργείας, ἐπομένως καὶ ἡ δημιουργία, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆται κίνηση. Ἡ δημιουργία γίνεται μὲ μόνη τὴ θέληση τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ θέληση αὐτὴ δὲν ἔχει ἀνάγκη χρόνου ἢ διαστάσεων γιὰ νὰ ἐκδηλωθῆ. Μὲ τὴ δημιουργία, ἔτσι ἰδωμένη, μοιάζει, λέγει ὁ Φιλόπονος, μόνο ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια, ποὺ καὶ αὐτὴ εἶναι ἀχρονη, καὶ ποὺ καὶ αὐτὴ δὲν εἶναι κίνηση. Σπουδαῖος διαχωρισμὸς ποὺ μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν φυσικῶν ἀπόψεων στὴν κοσμολογία. Ἡ δημιουργία βέβαια γίνεται μέσα στὸ χρόνο, καὶ ὁ ἴδιος ὁ χρόνος ἔχει μιὰ ἀρχή. Αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει πὼς ὅ,τι γίνεται μέσα στὸ χρόνο ἔχει τὸ εἶναι του βυθισμένο σὲ αἰώνιο γίγνεσθαι. Τὸ τρίγωνο πῆρε τὴν ἀρχὴ του μέσα σὲ μιὰ κάποια ψυχὴ, ἅς ποῦμε τὴν ψυχὴ τοῦ Πλάτωνος, δὲ μεταβάλλεται ὅμως γι αὐτό. Μένει αἰώνια τρίγωνο, καὶ οἱ τρεῖς του γωνίες θὰ ἔχουν αἰώνια ἄθροισμα δυὸ ὀρθῆς γωνίες. Δὲν εἶναι λοιπὸν σωστὸ πὼς ὅ,τι ἀρχίζει μέσα στὸ χρόνο, ὑπόκειται γι' αὐτὸ τὸ λόγο σὲ ἀδιάκοπο γίγνεσθαι καὶ μεταβολή. Οὔτε πὼς ὅ,τι γίνεται χρειάζεται κάποια ὕλη γιὰ νὰ γίνῃ, ἢ ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο νὰ γίνῃ ἀπὸ προϋπάρχον ὄν, κατὰ τὸ ἀριστοτελικό: *ἄνθρωπος γεννᾷ ἄνθρωπον*, γιὰτὶ εἶναι δυνατὸ νὰ δημιουργηθῆ *ἐκ τοῦ μηδενός*.

Τὸ ἴδιο, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχη ὕλη ἄνευ εἶδους, ἅποιος, ὅπως προϋποθέτει ἡ μεταφυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὅσο γιὰ τὴν ψυχὴ, οὐσία της δὲν εἶναι ὅτι εἶναι ἀρχὴ κίνησης, ὅπως τὴ θέλει ὁ Ἀριστο-

τέλης. Ὁ ἥλιος, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ, ἀπὸ τὴ φύση του, φωτίζει, μόνις φανῆ, καὶ θερμαίνει. Ὅμοια πρέπει νὰ σκεφτοῦμε καὶ γιὰ τὴ λογικὴ ψυχὴ, ὅτι, ὅπου παρουσιαστῆ, προκαλεῖ ἀπὸ τὴ φύση της, χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ, ζωὴ καὶ κίνηση. Ὅλες αὐτὲς οἱ θέσεις ποὺ ἀνατρέπει εἶναι καίριες ἀριστοτελικὲς θέσεις. Ἡ ἀνατροπὴ τους προδίδει μιὰ πιὸ συνεπῆ ἐφαρμογὴ τῆς ἀριστοτελικῆς μεθοδικῆς ἀρχῆς νὰ ἀναζητᾶ κανεὶς γιὰ κάθε θέμα γιὰ κάθε ὄν τὸ ἴδιον ποιόν του. Ἐτσι κατορθώνει ὁ Φιλόπρονος νὰ ξεφύγῃ τὰ δίχτυα τῆς ψυχοφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ πολλὰ φορὲς ὑποτάσσει στὶς φυσικὲς ἔννοιες τὰ ψυχικὰ φαινόμενα καὶ τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ, ποὺ τὴν ὁρίζει ὡς «ἐντελέχειαν πρώτην σώματος φυσικοῦ δυναμει ζωὴν ἔχοντος», καὶ μένει πιστὸς στὸ χριστιανικὸ δυαδισμό, ποὺ τὴν πρώτη διατύπωσή του βρίσκουμε στὸν Πλάτωνα. Ἐαναγυρίζοντας στὸ δεύτερο ἔργο του στὴν ψυχὴ δέχεται ὅτι ἡ ἀσώματη αὐτὴ οὐσία εἰσάγεται στὸ ἀνθρώπινο σῶμα ἀπ' ἔξω, ἀφοῦ πλαστῆ τὸ σῶμα. Ὁ Θεὸς λέγει εὐλόγησε τὸν ἀνθρώπο ἀφοῦ τὸν ἔπλασε. Ἡ εἰσοδος λοιπὸν τῆς ψυχῆς στὸ σῶμα, καταλήγει, δὲν εἶναι κατάπτωση, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Πλάτων. Μιλᾷ εἰδῶ ὁ χριστιανισμὸς ποὺ βλέπει μὲ αἰσιόδοξο μάτι τὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος, λέγει, τὴν ἴδια τὴ στιγμή ποὺ ἀποκτᾶ συνείδηση τῆς πνευματικότητάς του γίνεσθαι ἱκανὸς νὰ ὑψωθῆ ὡς τὸ Θεὸ μὲ τὸ πνεῦμα του καὶ μὲ τὴν καθαρὴν του ψυχὴ.

Ἐνῶ συχνὰ στὶς ἐπιστημονικὲς του ἀνερευνήσεις μᾶς θυμίζει τὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὴν προβληματικὴν ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ μὲ τὴ μεθοδικὴν του πορεία, πάλι χωρίζεται ἀπ' αὐτὸν σ' ἓνα κεφαλαῖωδες σημεῖο. Ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς τὶς αἰτίες, τὶς ἀρχές τῶν ὄντων. Αὐτὸ γίνεται ὅταν ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα ἀνεβαίνομε στὴν αἰτία του καὶ συνεχίσωμε ὡσότου φτάσωμε τὴν πρώτη αἰτία. Μὲ τὴν πορεία αὐτὴ καὶ γνωρίζομε καὶ ἐξηγοῦμε τὰ ὄντα, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, γιὰτὶ δέχεται, ἀντίθετα πρὸς τὸ νεώτερο ἐξελικτισμὸ, ὅτι τὸ ἀνώτερο ἐξηγεῖ τὸ κατώτερο. Στὸ κεφαλαῖωδες αὐτὸ ζήτημα ὁ Φιλόπρονος διαφωνεῖ ριζικὰ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη. Δὲν ὑπάρχει, λέγει, δρόμος ποὺ νὰ ὁδηγῆ ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα στὴν αἰτία, ἀπὸ τὸ φαινόμενο στὸ ὄν. Δὲν εἶναι δοσμένο στὸν ἀνθρώπο νὰ συλλάβῃ τὶς αἰτίες, πολὺ λίγα πράγματα ξέρομε γι' αὐτὲς· πιστεύομε μόνον ὅτι ὅλα τὰ ἔχει καλὰ διατάξει καὶ δημιουργήσῃ ὁ Θεός.

Δὲ δέχεται, μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Φιλόπρονος, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη γνώση ἐξαντλεῖ τὸ ἀντικείμενό της καὶ μπορεῖ μόνη της νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ στὴν πρώτη ἀρχή, τὸ Θεὸ, ὅπως δέχεται ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ἡ ἀν-

θρώπινη γνώση μένει στην ἐπιφάνεια τῶν ὄντων· δὲν πηγαίνει ἀπὸ τὸ φαινόμενο στὸ ὄν. Αὐτὴ ἡ πορεία ἀπὸ τὸ φαινόμενο στὸ ὄν εἶναι δυνατὴ μόνο στὸ ἐσωτερικὸ ὁρισμένων δογμάτων ἐξ ἀποκαλύψεως. Ὅταν τὸ πνεῦμα μας υἰοθετήσῃ συνειδητὰ τὰ δόγματα αὐτά, τότε ἐπικοινωνεῖ κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὸ ὑπεραισθητό.

Ἐδώσαμε σύντομα μὲ τὰ παραπάνω τὴ φιλοσοφικὴ στάση τοῦ Φιλοπόπου. Εἶναι ἀριστοτελικός; Εἶναι πλατωνικός; Ἡ δορὴ ἀπάντηση εἶναι νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἀπλῶς Χριστιανός. Γενικὰ θεωροῦν μολαταῦτα τὸ Φιλόπονον ὡς ἀριστοτελικό. Ἐφτασαν μάλιστα νὰ ποῦν ὅτι μὲ τὸ κῦρος του συνετέλεσε νὰ δεσπόσῃ μὲ ἀποκλειστικὸ τρόπο στὴ Βυζαντινὴ σκέψη ὁ Ἄριστοτέλης. Ὅ,τι ἔκαμε δηλαδὴ ἀργότερα στὴ Δύση ὁ Ἀκινᾶτος. Ἄς δοῦμε τί πραγματικὰ συμβαίνει. Ὁ ἔλεγχος του γιὰ τὸν Πρόκλο δείχνει ὅτι ὁ Φιλόπονος τὸ ἴδιο καλὰ ξέρει καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἄριστοτέλη. Ἐπανελημμένα δείχνει ὅτι ὁ Πρόκλος παρανόησε ἢ σκόπιμα παραμόρφωσε ἰδέες πότε τοῦ Πλάτωνα καὶ πότε τοῦ Ἄριστοτέλη. Ἀλλὰ ἐκεῖνο πὺν δείχνει πόσο καλὰ κατέχει τὴ σκέψη τῶν δυὸ μεγάλων φιλοσόφων εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι, ἀντίθετα πρὸς τοὺς νεοπλατωνικούς, ἐπιμένει πολὺ στὶς διαφορὰς πὺν τοὺς χωρίζουν. Ἄν συχνὰ δέχεται ἀριστοτελικὰς θέσεις, συχνότερα ἴσως ἀνασκευάζει ἄλλες. Ἀλλὰ καὶ τὸν Πλάτωνα συχνὰ ἐλέγχει. Στὶς πλατωνικὰς ἰδέες βλέπει τὶς δημιουργικὰς σκέψεις τοῦ Θεοῦ, τὰ ἀρχέτυπα τῶν αἰσθητῶν, ὅχι ὄντως ὄντα χωριστὰ ἀπὸ τὸ Δημιουργὸ Θεὸ ὅπως ὁ Πλάτων. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Φιλόπονος ἐλέγχει συχνὰ καὶ τοὺς δυὸ, ἀλλὰ καὶ συχνὰ ἀναφέρεται καὶ στοὺς δυὸ, ὅταν πιστεύῃ ὅτι ἔχουν δίκιο. «Νὰ βλέπῃς τὰ πράγματα, λέγει στὸν Πρόκλο, καὶ ὅχι τὶς ὑποθέσεις τοῦ Πλάτωνος». Βαρὺς λόγος, πὺν δείχνει ὅτι θέλει νὰ εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπέναντι τῶν φιλοσόφων.

Σοφὸς ἐρευνητὴς, πνεῦμα πὺν ἐπιθυμεῖ τὴ συστηματικότητα, υἰοθετεῖ τὴν ἀριστοτελικὴν λογικὴν, τὴν προβληματικὴν καὶ τὸ μεθοδικὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον χωρεῖ στὴν ἐρευνα ὁ Ἄριστοτέλης· συχνὰ δέχεται καὶ τὴ φυσικὴν τοῦ Ἄριστοτέλη. Αὐτὸς εἶναι ὁ Ἄριστοτελισμὸς του. Ὅσο ὅμως ἡ σκέψη του φέρεται πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὸν ἀναγκάζει νὰ ξεπεράσῃ τὸν αἰσθητὸν κόσμον, κάποια ἄλλη πνοὴ τότε τὸν ἐμψυχώνει. Γιὰ νὰ ἐκφράσῃ φιλοσοφικὰ τὶς ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθειες, σχετικὰ μὲ τὸ Θεὸ, τὴν ψυχὴν, τὴ δημιουργίαν τοῦ κόσμου, βρῖσκει περισσότερα στοιχεῖα στὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς νεοπλατωνικούς. Πολλὰς φορὰς λέγει γιὰ τὸν Πλάτωνα ὅτι μιμεῖται τὸ Μωϋσῆ, δὲν τὸ λέγει γιὰ τὸν Ἄριστοτέλη.

Είναι φανερό λοιπόν, ότι ο Ἀριστοτελισμός του Φιλοπόπου ἀναφέρεται μᾶλλον στὴ μορφή, στὸ ἔνδυμα τῆς σκέψης, στὴ διάταξή της, σὲ ἐπιστημονικὲς ἀλήθειες καὶ ὄχι σὲ μεταφυσικὴ οὐσία. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἀριστοτελισμὸς τῶν περισσοτέρων Βυζαντινῶν. Μὲ αὐτὲς τὶς ἐπιφυλάξεις, ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε καὶ τὴν πρωτοτυπία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς σκέψεως τῶν Βυζαντινῶν, μπορούμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὁ Φιλόποπος εἶναι ὁ ἰδρυτὴς τοῦ χριστιανικοῦ ἀριστοτελισμοῦ.

*
* *

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἕνα ἄλλο δυνατὸ πνεῦμα ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος († 543) γιὰ τὸν ὁποῖο μιλήσαμε στὰ προηγούμενα παρουσιάζει ἀκόμη καθαρότερα τὰ στοιχεῖα τοῦ χριστιανικοῦ ἀριστοτελισμοῦ. Ἡ ἀριστοτελικὴ λογικὴ, τὶς ἔννοιες τῆς ὁποίας προσαρμόζει στὴ χριστιανικὴ μεταφυσικὴ, τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀναλύσῃ μὲ βάθος, λεπτότητα καὶ καθαρότητα τὶς θεολογικὲς ἔννοιες. Ἡ ἐργασία του αὐτὴ τὸν θέτει ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Βυζαντινῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, τῆς φιλοσοφίας δηλαδὴ ποὺ προσπαθεῖ μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα καὶ μὲ μεθοδικὴ πορεία, ἐπιστημονικὴ δηλαδὴ, νὰ διατυπώσῃ τὶς χριστιανικὲς ἀλήθειες.

Τὸ κορύφωμά της ἡ Βυζαντικὴ σχολαστικὴ, μὲ τὸ νόημα ποὺ τῆς δώσαμε, τὸ φτάνει τὸν 8ο αἰῶνα μὲ τὸ Δαμασκηνό († 749), περισσότερο ἀπὸ τρεῖς αἰῶνες δηλαδὴ πρὶν ἀρχίσῃ στὴ Δύση ἡ ἀντιστοιχὴ κίνηση. Σὲ ὅλους βρίσκομε τὴν ἴδια στάση μὲ τὸ Φιλόποπο ἀπέναντι στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη.

Ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτὸ ὑπάρχει βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση. Στὴν πρώτη τὰ ἀριστοτελικὰ στοιχεῖα ἔρχονται νὰ προστεθοῦν σὲ φιλοσοφικὴ παράδοση πλούσια σὲ πλατωνισμό. Αὐτὸ λείπει σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴ Δύση. Γι' αὐτὸ ἐκεῖ φτάνομε σὲ μονοκρατορία τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ἐκφράζει ὀρθολογικὴ στάση τοῦ πνεύματος. Ἡ στάση τῶν Βυζαντινῶν, ἀντίθετα, ἔχει τὴ μορφή ποὺ συναντήσαμε στὸ βάθος τῆς ὀρθοδοξίας, ἀποτελεῖ ἰσορροπη συνθεσὴ ὀρθολογισμοῦ καὶ μυστικισμοῦ ἢ ἐνορατικῆς διάθεσης, ὅπου τὸν ὀρθολογισμό ὑπηρετεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ μυστικισμό ἢ τὴν ἐνόραση ὁ Πλάτων. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ νέο νόημα ποὺ δίνει τὸ Βυζάντιο στοὺς δύο αὐτοὺς μεγάλους φιλοσόφους, νόημα ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται φυσικὰ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα. Γιατὶ οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι τυπικὰ ὀρθολογικός, οὔτε, πολὺ λιγώτερο, ὁ Πλάτων εἶναι τυπικὸς ἐκπρόσωπος τοῦ μυστικισμοῦ.

Θὰ προχωρήσωμε τώρα σὲ ἄλλους, ποὺ θὰ συμπληρώσουν τὸ θέμα μας μὲ ἄλλα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα, ἢ θὰ τοῦ δώσουν ἄλλη μορφή.

Τὸν 9ο αἰώνα δεσπόζει στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου ἡ μεγάλη μορφή τοῦ Φωτίου (820—891). Εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν σοφός. Ἐκπληκτικὴ εἶναι ἡ δξύτητα, ἡ ἀνεξαρτησία καὶ ἡ ἀσφάλεια τῶν κρίσεών του, ποὺ ἀναφέρονται σὲ καταπληκτικὴ ποικιλία θεμάτων καὶ ἐπιστημονικῶν κλάδων. Οἱ κρίσεις του, πάντα καρπὸς προσεκτικῆς μελέτης, δίνουν τὸ οὐσιῶδες μὲ λίγα λόγια. Γιὰ τὶς ἀρετὲς του αὐτὸς ὁ Φώτιος εἶναι ὁ μόνος Βυζαντινὸς ποὺ μπορεῖ νὰ παραβληθῆ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη. Σωστός, ὅπως ἐκεῖνος, πανεπιστήμων. Γεννημένος γιὰ δάσκαλος δόθηκε μὲ ὅλη του τὴν καρδιά στὴν ποδηγέτηση τῶν νέων ποὺ διψοῦσαν γιὰ μάθηση. Τὸ σπίτι του γιὰ πολὺ καιρὸ, ἀκόμη καὶ ὅταν ἦταν πατριάρχης, ἦταν σωστὸ ἀναγνωστήριο καὶ σπουδαστήριο, ὅπου μαζεύονταν καὶ διδάσκονταν οἱ νέοι. Τὸ περίφημο ἔργο του Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκη ποὺ περιέχει ἀνάλυση καὶ κρίση 281 ἔργων ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς θύραθεν σοφίας, ποὺ διαβάστηκαν σ' αὐτὲς κυρίως τὶς συγκεντρώσεις, μαρτυρεῖ γιὰ τὴ μορφωτικὴ προσπάθεια τοῦ Φωτίου. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα ποῦ ἀναλύονται δὲν σώζονται σήμερα.

Ἡ πνευματικὴ στάση τοῦ Φωτίου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν προσήλωσή του πρὸς τὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα. Γιὰ πρώτη φορά, ὕστερα ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα, σημειώνεται μὲ τὸ Φώτιο γένη στροφή πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, καὶ νέα προσπάθεια γιὰ θεμελίωση πιὸ στενῶν σχέσεων ἀνάμεσα στὴ θύραθεν σοφία καὶ τὴ θεολογία. Φτάνομε ἔτσι μὲ τὸ Φώτιο καὶ σὲ κάτι ἄλλο, σὲ ἓνα νέο στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Φώτιος δείχνει ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φιλοσοφία καθ' ἑαυτήν· δὲν τὴ βλέπει μόνον ὡς θεράπαινα τῆς θεολογίας. Αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον τὸν ὤθησε νὰ περιλάβῃ στὸ Μυριόβιβλον του καὶ τοὺς πυρρωνεῖους λόγους τοῦ Αἰνεσιδήμου τῶν ὁποίων παρέχει ἐκτενῆ περίληψη, ποὺ εἶναι σήμερα ἡ μόνη πηγή μας γιὰ τὸν σκεπτικὸ αὐτὸν φιλόσοφο. Μὲ ὠρισμένες ἐπιφυλάξεις, λέγει ὁ Φώτιος, τὰ ἔργα τοῦ Αἰνεσιδήμου εἶναι ὠφέλιμα γιὰ ὅσους ἐπιδίδονται σὲ διαλεκτικὰς μελέτες.

Παρὰ τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματός του δὲν παύει βέβαια ὁ Φώτιος νὰ ἀνήκῃ στὴν ἐποχὴ του. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὰς ἐργασίες του ποὺ σώθηκαν, — πολλὰς χάθηκαν —, ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει περισσότερο εἶναι ἡ διαλεκτικὴ καὶ ἡ λογικὴ, ποὺ,

ὅπως λέγει, βρίσκονται πάντα στὸν προθάλαμο τῆς θεολογίας. Θὰ σταματήσωμε σὲ ἓνα σημεῖο ποὺ ἐνδιαφέρει πολὺ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Δέχονται γενικὰ ὅτι στὴ δυτικὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία γεννήθηκαν καὶ ἀναπτύχθηκαν ὁ νομιναλισμὸς καὶ ὁ ρεαλισμὸς. Τὰ θέματα αὐτὰ διαίρεσαν, ἀλήθεια, τοὺς δυτικούς σχολαστικούς σὲ δυὸ ἀντίπαλα στρατόπεδα καὶ ᾤθησαν σὲ ζωνοῦ ἀντιπαράθεση γνωμῶν καὶ κίνηση. Κατὰ τὸ ρεαλισμὸ, ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ ἀνώτατα γένη ὑπάρχουν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα μέσα στὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται. Ὁ νομιναλισμὸς ἀντιτάσσει ὅτι τὰ ἀνώτατα αὐτὰ γένη εἶναι ἀπλῶς σύμβολα, λέξεις μόνο.

Οἱ φιλοσοφικὲς ἐργασίαι τοῦ Φωτίου διαψεύδουν τὴ γνώμη ὅτι στὴ Δύση γιὰ πρώτη φορὰ παρουσιάστηκε ἡ συζήτηση γύρω σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα, καὶ δείχνουν ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἦταν ἀπὸ τὰ τρέχοντα καὶ φλέγοντα θέματα τῆς ἐποχῆς του. Μιλώντας περὶ γένους καὶ εἴδους καταδικάζει ὁ Φώτιος τοὺς ὁπαδοὺς καὶ τῶν δυὸ ἄκρων θέσεων, δείχνει τὰ τραπιά τους καὶ προβάλλει μιὰ δική του λύση. Γένος καὶ εἶδος, λέγει, εἶναι σωματικά ἀλλὰ δὲν εἶναι σώματα· δηλώνουν τὴν οὐσία τῶν ὑποκειμένων, τὰ ἴδια ὅμως δὲ δηλώνονται ὡς ὑποκείμενα. Ἀναπτύσσουν τὴν οὐσία τῶν ὑποκειμένων, ἀλλὰ δὲν τὴ συνιστοῦν. Εἶναι ὀνόματα, ἔννοιαι, κατάλληλες νὰ δηλώσουν τὴν ὑπόστασι τῶν ὑποκειμένων, καὶ ὄχι νὰ δώσουν σὲ ὄντα ποὺ δὲν τοὺς λείπει τίποτε — ἀφοῦ ἔχουν τὴν οὐσία τους — κάτι ποὺ δὲν τοὺς χρειάζεται.

Γι' αὐτὸ ὁ Φώτιος ἀπορρίπτει τὶς πλατωνικὲς ἰδέες. Ἡ προὑπαρξη τῶν ἰδεῶν προτύπων, προσδιορίζει ἓνα ἀδύνατο δημιουργό, ἓνα τεχνίτη. Ἐπειτα δὲν ὑπάρχει ἀποχωρῶν λόγος γιὰ νὰ ἀποδώσωμε τὶς ἰδέες - πρότυπα, τὶς ἀμετάβλητες καὶ ἀναλλοίωτες μέσα στὸ νοῦ τοῦ Θεοῦ, σὲ ὄντα ποὺ βρίσκονται σὲ ἀδιάκοπο γίνεσθαι. Ἀπομακρύνοντας ὁ Φώτιος τὸ διπλὸ αὐτὸ ρεαλισμὸ: τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν ρεαλιστῶν, ἐπιτυγχάνει, ἀπὸ τῆς μιᾶς, νὰ διαφυλάξῃ ἀνέπαφῃ τὴν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἀξεπέραστη ἀπόστασι ἀνάμεσα στὸ Δημιουργὸ καὶ τὸ δημιούργημα, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ κάμῃ μιὰ σύνθεσι ἀνάμεσα στὸ νομιναλισμὸ καὶ τὸ ρεαλισμὸ. Γένος καὶ εἶδος ὑπάρχουν, εἶναι σωματικά, ἀλλὰ δὲν εἶναι σώματα.

Φαίνεται ἀπὸ ὅσα εἶπαμε ἡ προτίμησι τοῦ Φωτίου γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ φιλοσοφία του, λέγει, εἶναι περισσότερο θεία· στηρίζεται στὴ λογικὴ ἀναγκαιότητα καὶ προσπαθεῖ νὰ εἶναι μεθοδική. Ἡ κρίσις αὐτὴ δίνει ὀλόκληρο τὸ Φώτιο. Πνεῦμα λογικὸ, ὀρθολογιστικὸ· εἶναι φρυσικὸ νὰ στρέφεται πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ διδάσκαλο καὶ δια-

μορφωτὴ τῆς τεχνικῆς τῆς λογικῆς. Καὶ ἔτσι θὰ γίνεται πάντα στὸ Βυζάντιο. "Ὅσοι ἔχουν ὀρθολογιστικὴ ἔφεση θὰ στρέφονται πρὸς τὸν Ἄριστοτέλη. "Ὁχι φυσικὰ γιατί ἡ σκέψη τοῦ Πλάτωνος δὲν ἀκολουθεῖ πορεία λογικῶς ἀναγκαία, ἀλλὰ γιατί παρερμηνεύουν τὸν Πλάτωνα. Τοὺς γελᾷ ἡ λογοτεχνικὴ μορφή τῶν ἔργων του, οἱ μῦθοι ποὺ περιέχουν. Αὐτὰ τοὺς ἐμποδίζουν νὰ δοῦν στὸ βάθος τὴν καθαρὴ πλατωνικὴ σκέψη. Ἐτσι ὁ Φώτιος, πρακτικὸς νοῦς δὲν ἀνέχεται τὴν ποιητικὴ γλῶσσα τοῦ Πλάτωνος, στὸν ὁποῖο βλέπει κυρίως τὸ φιλόσοφο τῶν μύθων, τοῦ Τιμαίου, τὸν Πλάτωνα τῶν νεοπλατωνικῶν. Αὐτὸς εἶναι ὁ Πλάτων σὲ ὅλο σχεδὸν τὸν Μεσαίωνα. Ἀκόμη καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους ἄρχισαν πολὺ νὰ φτάσουν τὴν ἀντικειμενικὰ ἱκανοποιητικὴ γνωριμία τοῦ Πλάτωνος.

* *

Μὲ πολὺ περισσότερὴ ἀπὸ τὸ Φώτιο ἀνεξαρτησία, θὰ δοῦν τὴ φιλοσοφία τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα ὁ Ψελλὸς καὶ ὁ μαθητὴς του Ἰωάννης ὁ Ἰταλός, ὄχι ὅμως μέσον τοῦ Ἄριστοτέλη, ἀλλὰ μέσον τοῦ Πλάτωνος. Αὐτὴ τὴ σημασία θὰ ἀρχίσῃ νὰ πέρνῃ τώρα ὁ Πλάτων στὸ Βυζάντιο. Θὰ εἶναι ὁ κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς φιλοσοφίας. Σιγὰ σιγὰ πλατωνικὸς θὰ σημάνη τὸν αὐτόνομα, ἀνεξάρτητα σκεπτόμενο. Στὸ τέλος μὲ τὸν Πλάτωνα ὁ πλατωνικὸς θὰ ἐκδηλωθῇ μεγάλος ἐχθρὸς τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐνῶ ὁ ἀριστοτελικὸς ποτὲ δὲ θὰ πάρῃ αὐτὸ τὸ νόημα. Ἀριστοτελικὸς θὰ σημαίνῃ ὅλο καὶ περισσότερο, ὅπως καὶ στὴ Δύση, ἐκεῖνον ποὺ ἀντλεῖ λογικὰ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὸν Ἄριστοτέλη γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ χριστιανισμοῦ. Αὐτὴ τὴν παράξενη ἐξέλιξη ἔχομε. Ὁ Πλάτων, ποὺ ὁ ἀντιχριστιανὸς Νίτσε τὸν ὀνομάζει περιφρονητικὰ προχριστιανό, αὐτὸς τώρα θὰ θεωρηθῇ ἄσπονδος ἀντίπαλος τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ κύριος ἐκπρόσωπος τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος, ὅπως τὸν εἶδαν δηλαδὴ ὁ Πλούταρχος καὶ ὁ Πλωτῖνος. Καὶ ἀντίθετα ὁ Ἄριστοτέλης, ποὺ στὸ βάθος ἀρνεῖται τὸν χριστιανισμό, νὰ ποῦμε, τοῦ Πλάτωνος καὶ ξαναγυρίζει στοὺς Ἰωνες φυσικοὺς αὐτὸς θεωρεῖται σύμμαχος τοῦ χριστιανισμοῦ. Γιατὶ ὁ Ἄριστοτέλης δίνει τὰ ὄπλα τῆς λογικῆς καὶ προσφέρει ἐρμηνεῖες τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἐνῶ ὁ Πλάτων δίνει πολλὰ φορὲς στὰ ὑπεραισθητὰ λύσεις πολὺ διαφορετικὰς ἀπὸ τὶς χριστιανικὰς καὶ μὲ τὶς προοπτικὰς ποὺ ἀνοίγει ὡθεὶ τὸ νοῦ πρὸς ἐλεύθερη κίνηση. Ὅπως κι ἂν ἔχη, γεγονὸς εἶναι ὅτι στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Βυζαντίου τὸν Πλάτωνα ἐπικαλοῦνται ἐκεῖνοι ποὺ

διασποῦν τὴ σύνθεσιν πού εἶχαν προβάλλει οἱ πρῶτοι μεγάλοι πατέρες ἀνάμεσα στήν πίστη καί τὴ γνώση.

*
*
*

Ὑστερα ἀπὸ τὰ γενικά χαρακτηριστικά τῆς διαδρομῆς τοῦ πλατωνισμοῦ στό Βυζάντιο ἀπὸ τὸν Ψελλὸ καί πέρα, θὰ ἐρωθῶμε νὰ δοῦμε ἀπὸ κοντὰ τὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ γιὰ νὰ συλλάβωμε καλύτερα τὴ νέα αὐτὴ καί πολὺ σημαντικὴ στροφὴ τῆς Βυζαντινῆς φιλοσοφίας.

Ἀπὸ τὸν 9ο κίόλας αἰῶνα ἀρχίζει νὰ παρουσιάζεται κύκλος θερμοῶν φίλων καί θαυμαστῶν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί τοῦ Πλάτωνος. Ἀνάμεσα τοὺς ξεχωρίζει ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας Ἀρέθας, μαθητὴς τοῦ Φωτίου καί τοῦ Λέοντος τοῦ μαθηματικοῦ. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔδειξε ὁ Ἀρέθας γιὰ τὴ διάσωση τῶν χειρογράφων τοῦ Πλάτωνος. Δικός του εἶναι ὁ περίφημος κώδικας πού περιέχει τὸ καλύτερο κείμενο τῶν πλατωνικῶν ἔργων, καί ἄλλοι πού διέσωσαν ἄλλους σπουδαίους συγγραφεῖς, ὅπως τὸ μαθηματικὸ Εὐκλείδη, τὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα κ. ἄ. Τὰ περιθώρια ὄλων τῶν κλασσικῶν χειρογράφων του στολίζονται ἀπὸ ἰδιόχειρες σημειώσεις του, ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὴ δειχνουν τὴν οἰκεία ἀναστροφὴ τῶν μορφωμένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης με τοὺς κλασσικούς. Ἡ φιλοπλατωνικὴ αὐτὴ κίνησις ἀποκορυφώνεται με τὸν Ψελλὸ (1018 - 1096).

Πρὶν μιλήσωμε γιὰ τὶς φιλοσοφικὲς του ἀπόψεις θὰ σταματήσωμε σὲ ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον σημεῖο. «Πρὶν ἐπιδοθῶ στὴ σπουδὴ τῆς φιλοσοφίας, λέγει ὁ Ψελλός, ἤμουν ἐρωτευμένος με τὴ ρητορικὴ». Ἡ ἀγάπη αὐτὴ τὸν συνοδεύει σ' ὅλη του τὴ ζωὴ. Καυχιέται ὁ Ψελλός ὅτι διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἄλλους, γιὰ τὸ ξέρε νὰ μὴ παραμελῇ τὴν ἐπιστήμη ὅταν συνθέτῃ ἓνα λόγο, καί τὰ ἄνθη τοῦ λόγου καί τοὺς ρητορικοὺς τρόπους, ὅταν ἀναπτύσσει φιλοσοφικὸ θέμα. Συνδυάζω, λέγει ἄλλοῦ, τὴ φιλοσοφία με τὴ ρητορικὴ καί φροντίζω νὰ προσαρμόζομαι καί με τὶς δυὸ με τὴ βοήθεια τῆς κάθε μιᾶς. Τὸν ἀπασχολεῖ δηλαδὴ καί ζητᾷ ἐπιμελῶς τὴν ἀρμονία τῆς ὕλης καί τοῦ εἶδους.

Ἡ φροντίδα, λέγει, τοῦ ὕφους δὲν εἶναι καθόλου ἐμπόδιο στὴν ἀρετὴ. Ὁ Ψελλός θέλει νὰ εἶναι στυλίστας, καί εἶναι πραγματικά. Ἔχει ὕφος λαμπερό. Ἡ ἀγάπη του ὁμῶς γιὰ τὴ ρητορικὴ δὲν τὸν ὠθεῖ πρὸς τὴν μονοκόμματη ἀποψη τῶν ρητορικῶν πού καταδικάζουν τὴ φιλοσοφία. Πρέπει, γράφει σὲ ἓνα πατέρα πού τοῦ ζητᾷ τὴ συμβουλή του, νὰ τοποθετήσης τὸ γυιό σου ἀνάμεσα στὶς δυὸ πηγές, τὴ φιλοσοφία καί τὴ ρητορικὴ, καί νὰ τὸν ἀφήσης νὰ πιῇ καί ἀπὸ τὶς

δυό, ἀπὸ κάθε μιὰ μὲ τὴ σειρά της. Ἄλλιως θὰ κάμης ἀπὸ τὸ παιδί σου ἓνα νοῦ στερημένο γλῶσσα, ἂν ἀντλή μόνο ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, ἢ μιὰ γλῶσσα στερημένη νοῦ, στὴν ἀντίθετη περίπτωση.

Ἄλλὰ φιλοσοφία καὶ ρητορική δὲν εἶναι γιὰ τὸν Ψελλὸ αὐτοσκοποί. Εἶναι μέσα. Δὲν φτάνουν οἱ δυό τους νὰ μορφώσουν ἓνα ἄνθρωπο πλήρη, ὀλοκληρωμένο ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἂν δὲν προστεθῆ σ' αὐτὲς ἡ ἐπιστήμη τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Ἄν, αὐτὸ δὲ γίνῃ, ὁ ἄνθρωπος μὲ ὅλη του τὴ ρητορική καὶ τὴ φιλοσοφία θὰ εἶναι μόνο ἓνα κίββαλον ἀλαλάζον. Ὅλα αὐτὰ δὲ μᾶς δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι βρισκόμαστε κίββας στὸ κλίμα τοῦ Πλάτωνος;

Ἐπειδὴ σκέπτεται ἔτσι ὁ Ψελλὸς γι αὐτὸ στὸ Πανεπιστήμιο ποὺ ἀναδιοργάνωσεν ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος καὶ τοῦ ὁποίου τὸν ὄνομασε ὕπατο τῶν φιλοσόφων, δὲν περιορίζεται μόνο στὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ διδάσκει καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ὕφος θέματα. Σκοπὸς του νὰ δώσῃ στοὺς μαθητὲς του τοὺς κανόνες τῆς ρητορικῆς, ὄχι ὅμως τῆς ἀστραφτερῆς καὶ κούφιας, ἀλλὰ τῆς ρητορικῆς, ὅπως τὴν ἤθελε ὁ Πλάτων. Ὁδηγούς του εἶχε σ' αὐτὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Δείχνουν αὐτὰ ἀνοικτὸ μυαλό—ὁ Ψελλὸς εἶναι τὸ πιὸ καθολικὸ μυαλό τοῦ Βυζαντίου—ποὺ ἀναζητᾷ σὲ βάθος καὶ τὴν οὐσία καὶ τὴ μορφή. Γιὰ νὰ μορφώσῃ τὸ ὕφος του ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ποιητὲς μελέτησε τὸ Θουκυδίδη, τὸν Πλάτωνα, τὸν Πλούταρχο, τὸ Λυσία, τὸ Δημοσθένη, τὸν Ἰσοκράτη, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἕλληνες γραμματικούς ποὺ ἀσχολήθησαν μὲ αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Ἐτσι ξέρει καλὰ τὸ ἰδιαίτερο ὕφος τοῦ καθενός, καὶ ἐλέγχει ὅσους συγκρίνουν τὸν Πλάτωνα μὲ τὸ Λυσία καὶ τὸ Θουκυδίδη. Ὁ Πλάτων, λέγει, εἶναι θεῖος, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ τὸν μιμηθῆ κανεὶς· ἀκόμη καὶ κεῖνα τὰ μέρη πού, ἐπειδὴ εἶναι σαφῆ, μᾶς φαίνονται εὐκόλα προσιτά, εἶναι ὑψηλὰ καὶ ἀπόκρημνα· ἂν ἀπέναντί του δὲν εἶχε τὸ Γρηγόριο (τὸ Θεολόγο) μεγάλο καὶ στὴν ἀρετὴ καὶ στὴ γλῶσσα, θάλεγα, προσθέτει, ὅτι ὁ Πλάτων εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε σύγκριση. Σωστὰ καὶ σοφὰ λόγια. Οἱ μελέτες του γιὰ τὸ ὕφος τὸν ἔπεισαν ὅτι στὴν τέχνη τοῦ λόγου τὸ πᾶν δὲν εἶναι ἡ χάρις. Ὁ λόγος, λέγει, πρέπει ἄλλοτε νάναί ἠδύς, καὶ ἄλλοτε σκληρός, ἄλλοτε μεγαλοπρεπῆς καὶ ἄλλοτε σεμνός καὶ σὲ ἄλλες πάλι στιγμὲς νὰ χαλαρῶνεται. Ἐτσι κατέληξε στὸν ἀκόλουθο χαρακτηρισμὸ γιὰ τὸ δικό του ὕφος. Ἐλευθερώθηκα, λέγει, ἀπὸ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴ μορφή τοῦ ὕφους τοῦ καθενός ἀπ' αὐτοὺς (τοὺς μεγάλους ἀρχαίους). Τὸ λόγο μου τὸν στολίζουν οἱ ἀρετὲς ὅλων...εἶμαι ἓνας καμωμένος ἀπὸ πολλούς. Ἄν ὅμως κανεὶς διαβάσῃ τὰ ἔργα μου θὰ δῆ πολλούς νὰ βγαίνουν ἀπὸ μιὰ

ρίξα. Ὁ Ψελλὸς σφυρηλάτησε πραγματικὰ ἓνα δικό του ὕψος μὲ μεγάλες καὶ γεμάτες εὐγένεια φράσεις, παθητικὸ καὶ λεπτὸ, ὄχι ὅμως καὶ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὸ φορτίο ρητορικῶν στολιδιῶν.

Ἄνεφερα αὐτὰ γιὰ δυὸ λόγους. Πρῶτα γιὰ νὰ δοῦμε πόσο ὁ Ψελλὸς τέσσερες αἰῶνες πρὶν βρίσκεται ὄχι κοντὰ ἀλλὰ μέσα στὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγέννησης, κυρίως ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βλέπει τοὺς ἀρχαίους. Καὶ δεύτερο γιὰ νὰ δοῦμε ὅτι καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴ μορφή, ἢ τόσο ἔντονη, εἶναι ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ τὸν φέρνουν στὸν Πλάτωνα καὶ ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ τὸν κατανοήσῃ πολὺ διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς προκατόχους του, τὸν Φώτιο λόγου χάρι.

Ἄξιζει νὰ σταματήσωμε καὶ στὸ πρόγραμμα σπουδῶν ποὺ ἐχάραξεν ὁ Ψελλὸς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ ἴδιον σχεδὸν υἱοθέτησαν καὶ στὴ Δύση ἀργότερα. Ἔχομε δυὸ κύκλους, κατώτερο καὶ ἀνώτερο. Στὸν πρῶτον οἱ σπουδαστὲς διδάσκονται γραμματικὴ (γλωσσολογία καὶ φιλολογία) ρητορικὴ καὶ διαλεκτικὴ (προεισαγωγή στὴ λογικὴ ἀρθρωσὴ τοῦ λόγου). Μετὰ τὴν τριάδα αὐτῆ τῶν μαθημάτων, τὸ τρίνιον τῶν Δυτικῶν, περνοῦσαν στὸ ἀνώτερον τμήμα, ὅπου διδάσκονταν τὴν τετρακτὴν τῶν μαθημάτων, τὸ quadrivium τῶν Δυτικῶν, τὴν ἀριθμητικὴν δηλαδὴ, τὴ γεωμετρίαν, τὴ μουσικὴν (μὲ τὸ πυθαγόρειον καὶ πλατωνικὸ νόημα, τὴ θεωρίαν δηλαδὴ τῶν ἀρμονικῶν, τῶν μαθηματικῶν σχέσεων ποὺ διέπουν τὸ σύμπαν) καὶ τὴν ἀστρονομίαν. Εἶναι οἱ ἐπιστῆμες ποὺ ἀναλύει καὶ ἀπαριθμεῖ ὁ Πλάτων στὴν Πολιτείαν, καὶ μὲ τὴ σειρά ποὺ τὶς παρουσιάζει· οἱ ἐπιστῆμες ποὺ βρίσκονται στὸ μεταξύ, στὸ μεταίχμιον τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ θὰ βοηθήσουν πολὺτιμα τὸν φιλόσοφον νὰ περάσῃ στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν.

Μετὰ ἀπὸ τὶς τέσσερεις ἐπιστῆμες ὁ Πλάτων περνᾷ στὴ διαλεκτικὴν, τὴν ἀνώτατην σπουδὴν, τὴν ἀνερεύνησιν τῶν σχέσεων καὶ τῆς ἱεραρχίας τῶν ἰδεῶν, ποὺ θὰ ἀνοίξῃ στὴν ψυχὴν τοῦ φιλοσόφου τὸ δρόμον γιὰ τὸ μέγιστον μάθημα, τὸ Ἄγαθόν. Στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Ψελλοῦ οἱ σπουδασταὶ εἰσάγονται ὕστερα ἀπὸ τὴν τετρακτὴν στὴ σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας ποὺ εἶναι τὸ συμπλήρωμα ὅλων τῶν ἐπιστημῶν. Ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ περνοῦν στὴν ἀριστοτελικὴν φυσικὴν. Αὐτὰ γιὰ νὰ δοῦν οἱ σπουδαστὲς ποιά εἶναι τὰ θεμέλια τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως καὶ νὰ ἐτοιμαστοῦν γιὰ τὴν σπουδὴν τῶν θεωρητικῶν προβλημάτων. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία εἶναι προπαρασκευαστικὸν στάδιον γιὰ τὴν μεταφυσικὴν. Ἐδῶ στὴν μεταφυσικὴν, τὸ ὑλικὸν δὲν τὸ παρέχει πιά ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ ὁ Πλάτων καὶ οἱ νεο-

πλατωνικοί. Στο ανώτατο αυτό στάδιο τῶν σπουδῶν οἱ φιλοσοφικῆς διδασκαλίης τῆς μεταφυσικῆς ἐπαναφέρονται στὴ Θεολογία καὶ οἱ σπουδαστῆς καλοῦνται μὲ τὸ φῶς αὐτῶν τῶν διδασκαλιῶν νὰ ἐρμηνεύσουν κείμενα θεολογικά.

Καταλαβαίνουμε τώρα τὸν ὁρισμὸ πὺ δίνει ὁ Ψελλὸς στὸ μάθημα : «μάθημα, λέγει, εἶναι ἡ τελείωση τῆς ψυχῆς, ἡ ἀναγωγή καὶ ἡ ἀνάβασή της, ἡ ἐπιστροφή της στὸ ὑπέριστα ἀγαθόν». Ἀρχίζομε δηλαδὴ ἀπὸ τὰ κάτω, ἀλλὰ ὄχι γιὰ νὰ μείνωμε ἐκεῖ. Σκοπὸς μας τὸ ὑπέριστα ἀγαθόν.

Ὁ ἴδιος ὁ Ψελλὸς μᾶς δίνει καὶ τὴ δικαιολογία γιὰ τὸ πρόγραμμα αὐτό, ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα, στὸν ἐπικῆδειο λόγο του γιὰ τὸ συνεργάτη καὶ φίλο του Νικήτα, πὺ εἶχε τὸ κατώτερο τμήμα. Ὁ Νικήτας, λέγει, ἔμοιαζε μὲ ζωγράφο, πὺ σκιτσάρει μόνο. Ἐγώ, στὸ ἀνώτερο τμήμα, ἀπὸ τὰ σχεδιαγράμματά του ἔβγαζα τελειωμένους πίνακες. Ὁ Νικήτας ἔπαιρνε τὴν ψυχὴ τοῦ νέου, ὅταν ἦταν χάρτης ἄγραφος, καὶ ἐχάραζε τὰ πρῶτα μορφωτικὰ διαγράμματα. Τὴν ἔπειρα ὕστερα ἐγὼ καὶ μὲ τὰ χρώματα τῆς ἔδινα τὴν τελειωμένη της μορφή.

Τὸ πρόγραμμα τοῦ Ψελλοῦ δείχνει καθαρὰ τὸν κεντρικὸ ρόλο πὺ δίνεται στὴν ἑλληνικὴ παράδοση. Ζητοῦν ἀπ' αὐτὴν νὰ μορφώση ὄχι μόνο τὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψη καὶ τὴν κρίση τῶν νέων, ἀλλὰ καὶ μὲ ἠθικὲς ἀξίες νὰ στολίση τὴν ψυχὴ των. Ὅμως ὁ Ψελλὸς δὲν εἶναι ἑλληνόπληκτος, ὅπως ἀργότερα ὁ Πλήθων. Τὴν ἑλληνικὴ παράδοση τὴ δείχνει καὶ στὴν τελειότητα καὶ στὶς ἀτέλειές της. Ἐπειτα ὅσο κι ἂν εἶναι τέλεια εἶναι προχριστιανικὴ. Ρήτορες καὶ φιλόσοφοι, λέγει, Χαλδαῖοι καὶ Αἰγύπτιοι, συγκρινόμενοι μὲ τὴν Ἁγία Γραφή, εἶναι ὅ,τι ὁ χαλκὸς μπροστὰ στὸ χρυσάφι.

Δὲ βλέπει λοιπὸν ὁ Ψελλὸς τοὺς Ἑλληνες φιλοσόφους σὰ μαθητῆς τοῦ Μωυσῆ, ὅπως οἱ παλαιότεροι, ἀλλὰ σὰν προδρόμους τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἀποψη. Μ' αὐτὴν ἀρχίζει ἡ πλήρης, ἡ τελικὴ ἀποκατάσταση τῶν Ἑλλήνων στὴ συνείδηση τῶν χριστιανῶν, αὐτὴ πὺ ξεσπᾷ μὲ ὁρμὴ καὶ φτάνει τὴ μεγάλη ἀκμὴ της στὴν Ἀναγέννηση. Μὲ τὸν Ψελλὸ λοιπὸν ἀρχίζει ἡ Ἀναγέννηση ἀπὸ τὴ σπουδαία τούτη ἀποψη. Καὶ στὸν Ψελλὸ θὰ ἔχη τὴν ἀφετηρία της ὅλη σχεδὸν ἡ πνευματικὴ πορεία πὺ θὰ ἀκολουθήση τὸ Βυζάντιο ὡς τὴ δύση του. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ὅλο καὶ περισσότερο θὰ ἀναγνωρίζουν οἱ Βυζαντινοὶ ὅτι ἀνήκουν εἰς τὸ τίμιον γένος τῶν Ἑλλήνων. Οἱ λέ-

ξεις Ἕλληνα, ἑλληνικός, σιγὰ σιγὰ θὰ χάνουν τὸ ὑβριστικὸ περιεχόμενον, πού εἶχαν ὡς ταυτόσημοι τοῦ εἰδωλολάτρη, ἔθνικός.

Ἄλλὰ εἶναι καὶ κάτι ἄλλο· ἡ στάση αὐτῆ τοῦ Ψελλοῦ χαρακτηρίζει καὶ τὸ φιλόσοφο Ψελλό. Δείχνει ὅτι τὴν ἀνθρώπινη σκέψη τὴ βλέπει σὲ πορεία προσανατολισμένη, ἀπὸ τὴ φύση τοῦ πνεύματος, πρὸς τὴν τελειότητα, τὴ χριστιανικὴ δηλαδὴ διδασκαλία. Ἄφοῦ σκεπτόταν ἔτσι μποροῦσε ἐλεύθερα νὰ κινῆται μέσα στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ νὰ ἀναζητᾷ κάθε ἐκδήλωση, κάθε ἰδέα, πού κατὰ τὴ γνώμη του προαναγγέλλει τὸ Χριστιανισμὸ καὶ προσανατολίζει τὸ πνεῦμα πρὸς αὐτόν. Προχώρησε ἀκόμη περισσότερο ὁ Ψελλός. Δὲν περιορίζεται στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ἀλλὰ ἀπλώνεται σὲ ὅλη τὴν προχριστιανικὴ ἀνθρωπότητα καὶ ἐρευνᾷ παντοῦ, ἀκόμη καὶ στὶς ἀπόκρυφες ἐπιστῆμες, τὰ στοιχεῖα πού θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ κάμῃ μιὰ σύνθεση ὅλων τῶν συστημάτων, ἀφοῦ τὸ καθένα τους, ἀπὸ τὴ δική του ἀποψη καὶ μὲ τὸ δικό του τρόπο φανερώνει τὴν κίνηση τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν τελειότητα. Δὲν ἔχει σημασία, ἂν οὔτε οἱ σχετικὲς ἀπόψεις τοῦ Ψελλοῦ εἶναι πάντα σωστὲς, οὔτε ἡ μέθοδος του πάντα ἐπιστημονικὴ — συχνὰ χρησιμοποιεῖ καὶ τὴν ἀλληγορικὴ μέθοδο—. Σημασία ἔχει ὅτι ἡ ἐνδιαφέρουσα τούτη ἀποψη διαγράφεται καθαρὰ στὸ ἔργο του καὶ κατευθύνει τὴ σκέψη του. Ἐξακόσια περίπου χρόνια ἀργότερα τὸ δυνατό πνεῦμα τοῦ Γερμανοῦ Λάϊμπνιτς θὰ δώσῃ στὴν στάση αὐτῆ τέλεια ἔκφραση.

Ἐνα ἄλλο θέμα, κάποιοι φιλοσοφικοὶ καυγάδες τῆς ἐποχῆς του, ἔδωσαν στὸν Ψελλό τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσῃ ἀκόμη καθαρότερα τὴ σκέψη του. Σὲ μεγάλη τιμὴ εἶχαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὴν ἀστρολογία καὶ τὶς μαγεῖες. Ὁ ἴδιος ὁ Πατριάρχης Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος, φίλος τοῦ Ψελλοῦ, κατηγορήθηκε γιὰ τέτοιες πεποιθήσεις του. Ἄλλὰ καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος, φίλος καὶ αὐτὸς καὶ συνάδελφος τοῦ Ψελλοῦ, ὁ διοργανωνὴς τῆς Νομικῆς σχολῆς καὶ κατόπιν Πατριάρχης, ἦταν ταυτόχρονα ἀριστοτελικὸς καὶ θιασῶτης τῆς ἀστρολογίας. Ἐγινε τότε αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη κάποιου καθαροῦ τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαιρας. Αὐτὸ τὸν καθαρομὸ ἀνέλαβεν ὁ Ψελλός. Εἶδε καλὰ ὅτι ὁ ἀποκρυφισμὸς εἶναι ἐχθρὸς τῆς ὑγείας τοῦ νοῦ. Ὅτι ἀφαιρεῖ τὸ πιὸ στερεὸ θεμέλιο τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴ λατρεία τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸ πιὸ καθαρὸ πνεῦμα πού ἔχομε μέσα μας. «Ὁ Γρηγόριός μας, λέγει ὁ Ψελλός, ἀνεβάξει τὴν ψυχὴ πρὸς τὸ θεῖο μὲ τὸ λόγο καὶ μὲ τὴ θεωρία· μὲ τὸν πιὸ νοητὸ καὶ τὸν ἀνώτερο, μὲ τὴ θεωρία πού εἶναι ἡ ἔλλαμψη πού μᾶς ἔρχεται ἀπὸ ψηλά. Ὁ Πλάτων ὑποθέτει ὅτι τὴν ἀγέννητη οὐσία τὴ συλλαμβάνομε μὲ τὸν λόγο καὶ τὴ σκέψη, ἀλλὰ ὁ Χαλδαῖος

δὲ βρίσκει ἄλλο τρόπο ἀπὸ τὸ νὰ ἐνισχύῃ τὸ ἄρμα τῆς ψυχῆς με ὑλικὰς τελετουργίας, με βότανα, με πετράδια, με ξόρκια».

Θέλοντας νὰ ξεκαθαρίσῃ ἀκόμη καλύτερα τὸ ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος προσθέτει ὅτι ὁ Πλάτων ὅταν ἀκολουθῆ τῆ σκέψῃ τῶν Αἰγυπτίων μιᾶ γιὰ ἵππους, γιὰ ἄρματα θεῶν, γιὰ πτεροφυῖα τῆς ψυχῆς καὶ γιὰ ἄλλα παρόμοια πράγματα. Ἐνῶ ὅταν πραγματεύεται τὰ θέματα με τὶς ἑλληνικὰς ὑπὸ ἡγεμονίαν τῆς σκέψῃς φέρνει ἀποδείξεις. Αὐτὸ κάνει, προσθέτει, πάντα ὁ Ἀριστοτέλης, μὴ δίνοντας καμμιά σημασία στοὺς αἰγυπτιακοὺς μύθους καὶ προχωρώντας πάντα με συλλογιστικὰς ἀποδείξεις, κατὰ τὸν τρόπο πού ταιριάζει στὸν ἄνθρωπο: «ἀνθρωπικώτερον». Τὸ κύριο λοιπὸν γνώρισμα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, καὶ ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου γενικά, εἶναι ὅτι γιὰ νὰ συλλάβῃ τὴν ἀλήθεια ἢ μόνη του βάση εἶναι ὁ συλλογιστικὸς καὶ ἀποδεικτικὸς λόγος. Θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια τί στάση θὰ τηρήσῃ ὁ Ψελλὸς ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ σκέψῃ, ἔτσι ἰδωμένη.

Καταδικάζει λοιπὸν ὁ Ψελλὸς τὸν ἀποκρυφισμὸ γιὰτὶ βρίσκει ὅτι δὲν ἀφήνει καμμιά θέση στὸ πνεῦμα. Καὶ ἀφοῦ καταδικάζει τὸν ἀποκρυφισμὸ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε πῶς θεμελιώνει τὸν ἐπιστημονικὸ τρόπο, αὐτὸν πού ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ἴδιος, με ποιά ἐπιχειρήματα καὶ με ποιά μέθοδο. Ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴ γενικὴ ἀρχὴ ὅτι κάθε ὄν κυβερνιέται ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς δικῆς του φύσης, καὶ ὅτι κάθε ὄν καὶ κάθε φαινόμενο ἔχει τὴν αἰτία του. Δὲν ἔχομε ἄλλο μέσο γιὰ νὰ ἐξηγήσωμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἔρευνα, με τὴ διάνοια, τῆς φυσικῆς του αἰτίας. Πῶς ὅμως συμβιβάζονται αὐτὰ με τὴ θρησκευτικὴ πίστη ὅτι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν κόσμον; Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ στάση πού παίρνει στὸ σημεῖο αὐτό, στάση πού θεμελιώνει τὴν ἐπιστήμη, χωρὶς νὰ αἶρη τὴν πίστη. «Ξέρω, λέγει, ὅτι ὁ θεὸς ἐποπτεύει σὲ ὅλα, ὅτι εἶναι ἡ ἀρχὴ ὅλων· ὅλα ἀπ' αὐτὸν ἔρχονται, ὅλα σ' αὐτὸν ξαναγυρίζουν. Ἐνῶ ὅμως γνωρίζω αὐτό, σκέπτομαι ὅτι ἡ φύση βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ Δημιουργὸ καὶ τὰ δημιουργήματά του: εἶναι τὸ χέρι τῆς πρώτης ἀρχῆς, πού μέσον του, ἐνῶ ἐκείνη μένει ἀκίνητη, κυβερνᾷ τὰ πράγματα τοῦ κόσμου τούτου». Μπορεῖ λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος με τὴν ἐπιστήμη νὰ ἀναζητᾷ τὴν προσεχῆ αἰτία τῶν φαινομένων καὶ τῶν ὄντων, τὴ φύση. «Ἀπὸ τῆς μιά, λέγει ἄλλοῦ, θὰ κουβεντιάσω με τὸ θεὸ στὴν προσευχή, —ὁ Ψελλὸς ἔγινε καὶ μοναχὸς καὶ ἀποσύρθηκε γιὰ λίγο στὸν Ὀλυμπο τῆς Βιθυνίας, παρατώντας τὰ ἀξιώματα, ἦταν πρωθυπουργός, καὶ τὴν κοσμικὴ δόξα—, ὅσο μπορῶ, καὶ θὰ ἀφήσω νὰ με ἀναρπάσῃ ἢ ἔκσταση, ἂν μοῦ δοθῆ τέτοια χάρις, καί, ἀπὸ τὴν

Άλλη, όταν κατέβω από αυτά τα ύψη, μιὰ πού ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀλλοιώνεται, (εἶναι σὲ κίνηση), θὰ περπατήσω στὰ λειβάδια τῶν ἐπιστημῶν καὶ θὰ δρέψω ὅλη τὴν ποικιλία τῶν λουλουδιῶν πού θὰ μοῦ προσφέρουν». Ὅταν λοιπὸν κατεβῆ κανεὶς ἀπ' τὴν ἔνωση μὲ τὸ θεό, ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἀσχολία πού ἀξίζει νὰ τῆς ἀφιερωθῆ. «Ὅ,τι ἔρχεται στὴν ὑπαρξη, προσθέτει ἄλλοῦ, ὕστερα ἀπὸ τὴ μυστηριώδη ἀρχὴ ὅλων τῶν ὄντων, γίνεται ἀρχὴ σὲ ἄλλες οὐσίες». «Ὁ θεὸς φυσικὰ εἶναι, λέγει, αἰτία τοῦ σεισμοῦ, ὅπως κάθε πράγματος, ἀλλὰ ἡ προσεχῆς αἰτία τοῦ σεισμοῦ εἶναι ἡ φύση...». Ἐπειδὴ σκέπτεται ἔτσι δίνει τὸν ἀκόλουθο ἐξαιρετο ὁρισμὸ γιὰ τὴ φύση: «φύση, λέγει, εἶναι μιὰ ἀόρατη στὰ μάτια δύναμη, ὄρατη στὸ νοῦ, ἐγκατεστημένη ἀπὸ τὸ θεὸ σὲ ὅλα τὰ σώματα, ἀρχὴ κίνησης καὶ ἡρεμίας...».

Ἄν ὅμως ὅλα ἔχουν τὴν αἰτία τους αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν πράγματα ἀνέφικτα στὸ διαλογισμὸ καὶ στὴν ἀπόδειξη, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ Στωικοί. Τὰ περισσότερα, λέγει ὁ Ψελλός, μᾶς διαφεύγουν: «ὅ,τι εἶναι ἄρρητο στὴ φύση, καὶ ὅ,τι ξεπερνᾷ τὴ φύση, ἂν καὶ ἔχουν αἰτία τῆς ὑπάρξεώς των, ἡ αἰτία τους δὲ μᾶς εἶναι γνωστή». «Ὅλο τὸ θεῖον δὲ μᾶς εἶναι προσιτό, καὶ ὅλη τὴ φύση δὲ μπορεῖ ὁ λόγος μας νὰ τὴ συλλάβῃ». Περιορισμένη λοιπὸν ἡ γνώση μὲ τὸ συλλογισμὸ, εἴτε ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ἀντικειμένου (οὐσία τοῦ Θεοῦ), εἴτε ἀπὸ τὴ φύση τῆς διανοίας μας, πού ἐργάζεται ἀποδοτικὰ μόνο στὸ ἐσωτερικὸ ὁρισμένων προϋποθέσεων. Ἡ διάνοια βρίσκει τὸ διατὶ μόνο ὅταν ἀναχωρῆ ἀπὸ δοσμένες ἀρχές.

Εὐτυχῶς ὅτι πάντοι ἀπὸ τὴ διάνοια ὑπάρχει ὁ νοῦς, πού ἔργο του ἔχει νὰ ἀγκαλιάζῃ τὰ πράγματα μὲ τρόπο ἀνώτερο ἀπὸ τὴν ἀπόδειξη, ἄμεσα, ὅπως ἡ αἴσθησις. Ὁ νοῦς δὲν ἔχει ἀνάγκη συλλογισμῶν, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια τοῦ νοῦ φτάνουν μόνο ὅσοι ἀνέβηκαν τὸ ὑψηλότερο σημεῖο καθαρῶν καὶ ἐπιστήμης. Ὁ νοῦς εἶναι ἡ ἀνώτατη τελείωση τῆς ψυχῆς. Κι ἂν εἶναι ἔτσι, τὸ οὐσιῶδες στὴν πνευματικὴ ζωὴ θὰ εἶναι νὰ ξέρουμε μὲ ποιὸ τρόπο θὰ προχωρήσωμε. Ἡ μέθοδος δηλαδὴ πού θὰ ἀκολουθήσωμε σὲ κάθε περίπτωση, σὲ κάθε ἐπίπεδο.

Καὶ γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ ὁ Ψελλός δίνει ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες μεθοδολογικὲς διασαφήσεις, οἱ ὁποῖες ξεκαθαρίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὸν Πλατωνισμὸ του. «Γνωρίζοντας, λέγει, ἀπὸ σπουδαίους φιλοσόφους, ὅτι ὑπάρχει γνώση ἀνώτερη ἀπὸ κάθε ἀπόδειξη, καὶ πού μόνο ἓνας νοῦς σοφὰ ἐνθουσιαστικὸς μπορεῖ νὰ τὴ συλλάβῃ, δὲν τὴν παραμέλησα. Ἄντλησα ἀπὸ ὅσα μυστικὰ βιβλία συνάντησα, ὅ,τι μοῦ ἐπέτρεψαν οἱ ἱκανότητές μου. Δὲν μπορῶ νὰ καυχηθῶ ὅτι ἔμαθα

μὲ ἀκρίβεια ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα, κι ἂν κανεῖς μὲ βεβαίωνε ὅτι κατέχει τὰ μέσα νὰ φτάσῃ σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστήμη δὲν θὰ τὸν πίστευα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, προσθέτει, πρέπει κανεῖς νὰ κατακτᾷ μιὰ ἐπιστήμη, πού νὰ τὴ νοιώθῃ σὰν οἰκεία ἐστία του, ἔπειτα νὰ διευθύνεται στὶς ἄλλες μὲ πολλὴ διεισδυτικότητα, νὰ ἐπιστρέφῃ ὅμως πάντα στὴν ἐπιστήμη πού τοῦ χρησίμευεν ὡς ἀφετηρία. Αὐτὴ ἡ μέθοδος δὲ μοῦ φαίνεται νὰ ξεπερνᾷ σὲ τίποτα τὶς ἱκανότητες πού μᾶς ἔδωσεν ἡ φύση». Ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἄποψη προϋποθέτει φυσικὰ τὴν ἐνότητα τῶν ἐπιστημῶν, καὶ τὴν ἐνότητα τοῦ πνεύματος. Μιὰ εἶναι στὸ βάθος ἡ ἐπιστήμη γιατί ἓνα εἶναι καὶ τὸ πνεῦμα.

Κι ἀφοῦ δεχτῆ κανεῖς αὐτὴ τὴ μέθοδο, πρέπει ἀκόμη, κατὰ τὸν Ψελλό, γιὰ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ καλὸ τέλος τὸ ἔργο τοῦ λόγου, νὰ εἶναι ἀμερόληπτος καὶ ἀντικειμενικὸς καὶ νὰ κρατῆ τὴ σκέψη του ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὅ,τι γίνεται γύρω του. Οἱ ἀκόλουθες διασαφήσεις δείχνουν πῶς ἐννοεῖ ὁ Ψελλὸς τὴν ἀμεροληψία καὶ ἀντικειμενικότητα. Εἶναι, λέγει, κανεῖς ἀμερόληπτος ὅταν δὲν ὑποτάσῃ τὴ σκέψη του στὴ θέλησή του, ἀλλὰ κανονίζει τὴ στήσι του ἀπὸ τὴν ἀξία τοῦ πράγματος πού κρίνει. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι ἀρκετό. Αὐτὸ ἐξασφαλίζει μόνο τὴν ἀμεροληψία. Ὑπάρχει ἓνα ἄλλο πολὺ σοβαρὸ λάθος ἀπὸ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ φυλαχτῆ ὁ ἐρευνητής. Ὅταν ἔχῃς νὰ λύσῃς ἓνα ζήτημα γραμματικῆς θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσῃς τὴ λύση του μὲ τὰ μέσα πού ἀνήκουν στὴ γραμματικὴ ἐπιστήμη. Εἶναι ἀνοησία νὰ τὸ ἀναφέρῃς σὲ ξένες πρὸς τὴ γραμματικὴ ὑποθέσεις γιὰ νὰ τὸ λύσῃς. Τὸ ἴδιο καὶ ὅταν ἐρμηνεύῃς Πλάτωνα πρέπει νὰ ἀνατρέχῃς στὶς ὑποθέσεις τοῦ Πλάτωνος καὶ ὄχι στὶς δικές σου σκέψεις. «Ἐγώ, λέγει, ὁ Ψελλὸς δὲ θὰ τὸ κάμω ποτὲ αὐτό». Ἀποτελοῦν αὐτὰ σοφὰ μελετημένη μεθοδικὴ πορεία, γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ λόγου. Ἡ λειτουργία ὅμως τοῦ λόγου δὲν ἔχει νόημα, λέγει ὁ Ψελλὸς, παρὰ μόνο ἂν θέσῃ ὡς τέρμα του τὴν πρώτη φιλοσοφία. Γιὰ νὰ φτάσω, λέγει, στὴν καθαρὴ αὐτὴ ἐπιστήμη χρειάστηκε νὰ περάσω ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῶν μαθηματικῶν... Καὶ αὐτὸ τὸ ἔκαμα γιὰ νὰ μπορέσω νὰ καταλάβω τί ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὰ μαθηματικά, πέρα ἀκόμη ἀπὸ τὸ νοῦ καὶ ἀπὸ τὴν οὐσία». Ἀκολούθησε δηλαδὴ καθαρὰ πλατωνικὴ πορεία. Ἐνῶ ἔσένα, λέγει στὸν Κηρουλάριο στὸ δορυμὸ κατηγορητήριό του ἡ ἐπιστήμη σου καὶ ἡ θεολογία σου εἶναι ἀπόρρητη καὶ τελεστική. Δὲν ἔχει πηγὴ τῆς τὸ λόγο καὶ τὴ θεωρία, δὲν εἶναι πνευματικὴ.

Κατηγορεῖ ὁ Ψελλὸς τὸν Κηρουλάριο γιὰ τὴν κλίση του πρὸς τοὺς τρόπους τῆς μαγείας. Ἦρθε ἡ ὥρα ὅμως νὰ κατηγορηθῆ καὶ

αὐτὸς ὅτι πολὺ ἑλληνίζει. Σκανδαλίστηκαν νὰ τὸν βλέπουν νὰ ἀναστρέφεται τόσο ἐλεύθερα μὲ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη καὶ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμό. Καὶ δὲν ἦταν αὐτοὶ ποὺ σκανδαλίστηκαν μόνο οἱ ἀπλοῖκοι μογαχοὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου, ποὺ καὶ μόνο στὸ ἄκουσμα τοῦ ὀνόματος τοῦ Πλάτωνος ἔκαναν τὸ σταυρὸ τους καὶ ψιθύριζαν ἀναθεματισμοὺς ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ ἐθνικοῦ σατανᾶ. Σκανδαλίστηκε καὶ ὁ συσπουδαστής, συνεργάτης καὶ φίλος του ὁ Ἰωάννης ὁ Ξιφιλῖνος. Πατριάρχης τῶρα τοῦ ἔγραψε ἕνα ἔκτενές γράμμα, ὅπου τὸν κατηγοροῦσε ὅτι μὲ τὸν πλατωνισμό του θέλει νὰ ἀνατρέψῃ τὴν ἐκκλησία καὶ γὰ ξαναφέρῃ στὴ ζωὴ τὶς μωρίες τῆς εἰδωλολατρείας.

Ἡ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσεν ὁ Ψελλὸς στὸν Ξιφιλῖνο καὶ ἡ ὁμολογία πίστεως ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν κατηγορία ὑπέβαλε στὸν αὐτοκράτορα περιέχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸ νόημα ποὺ ἔδινε στὴ φιλοσοφία. Τὸ ὅτι, λέγει, μελέτησε τὴ φιλοσοφία ἀπὸ φυσικὴ περιέργεια δὲν τὸν ἐμποδίζει νὰ μένῃ πιστὸς στὸ Χριστιανισμό. "Ἄν ἀφήνῃ τὴ σκέψη του ἐλεύθερη στὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα, πέρα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία, τελικὸ του σκοπὸ θέτει τὴν κατανόηση τῶν δογμάτων τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Σ' αὐτό του τὸν σκοπὸ βρίσκει ὅτι τὸν βοηθοῦν πολὺτιμα καὶ ὠρισμένες φιλοσοφικὲς θέσεις καὶ οἱ μεθοδικοὶ ἀποδεικτικοὶ λόγοι τῶν φιλοσόφων. «Κατὰ τὴ γνώμη μου, λέγει, ὁ πῶς σοφὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ μπορεῖ νὰ δώσῃ τὴ γλυκύτητα τῆς διδασκαλίας μας (τῆς χριστιανικῆς) σὲ ὅ,τι πικρὸ καὶ ἀλμυρὸ περιέχει ἡ ἑλληνικὴ διδασκαλία». Καὶ προσθέτει ἄλλου: «Τὸ στολίδι γιὰ τὸ ὁποῖο καυχιέμαι εἶναι ἡ Παρθένος, εἶναι ὁ Υἱὸς χωρὶς πατέρα κατὰ σάρκα, τὰ πάθη του, τὰ βάρια καὶ ὁ ὕσσωπος». Μήπως ἄλλωστε ἡ λογικὴ ἔρευνα τῆς ἀλήθειας εἶναι ξένη πρὸ τὸ χριστιανισμό; «Τὸ συλλογίζεσθαι, ἀδελφέ, —γράφει πρὸς τὸν Ξιφιλῖνο— οὔτε δόγμα ἐστὶ τῆς ἐκκλησίας ἀλλότριον, οὔτε θέσις τις τῶν κατὰ φιλοσοφίαν παράδοξος, ἀλλ' ἢ μόνον ὄργανον ἀληθείας καὶ ζητουμένου πράγματος εὔρεσις». Σοφὸς λόγος ποὺ δείχνει ὅτι ἐκεῖνο ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν Ξιφιλῖνο εἶναι ὅτι ἐνῶ ὁ τελευταῖος φαίνεται ὁπαδὸς τοῦ «πίστευε καὶ μὴ ἐρεῦνα», ὁ Ψελλὸς θέλει νὰ ἀναγάγῃ τὴν πίστη σὲ γνώση, νὰ φιλοσοφήσῃ δηλαδή. Καὶ φτάνει στὸ σημεῖο νὰ δέχεται ὅτι πλῆθος φιλοσοφικῶν θέσεων βοηθοῦν νὰ εἰσδύσωμε βαθύτερα στὸ θεῖο μυστήριον. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ ὅμως ἡ φιλοσοφία καθ' ἑαυτὴν εἶναι πολὺτιμη ἀσκηση τοῦ λόγου. Ἡ καλύτερη, λέγει, προπαρασκευὴ γιὰ ὅποιον θέλει νὰ ὑψωθῇ στοὺς χώρους τῶν θεωρητικῶν πτήσεων, πέρα ἀπὸ τὸ συλλογισμό, εἶναι νὰ ἀσκήσῃ μὲ ἐπιμέλεια τὸν ἑαυτό σου στὴ φιλο-